

Міністерство освіти і науки України
Запорізький національний університет

**НАУКОВІ ПРАЦІ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Випуск 51

Запоріжжя
2018

УДК 94:378.4(477.64-2)(066)

Н 34

*Збірник включений до переліку наукових фахових видань,
у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук
(наказ Міністерства освіти і науки України № 1528 від 29.12.2014 р.)*

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 15438-4010 ПР від 19.06.2009 р.*

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Запорізького національного університету (протокол № 9 від 30.05.2018 р.)*

Редакційна колегія:

Турченко Ф. Г., доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет),
головний редактор

Каганов Ю. О., кандидат історичних наук, доцент (Запорізький національний університет),
відповідальний редактор

Васильчук Г. М., доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет)

Задорожнюк Е. Г., доктор історичних наук, професор (Інститут слов'янознавства РАН)

Ігнатуша О. М., доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет)

Колеман Х., PhD (Університет Альберта, Канада)

Кроль П., PhD (Варшавський університет, Польща)

Лях С. Р., доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет)

Мільчев В. І., доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет)

Пиріг Р. Я., доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України)

Турченко Г. Ф., доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет)

Фролов М. О., доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет)

Христова Н., PhD (Новий Болгарський університет, Болгарія)

Рецензенти:

Дегтярьов С. І., доктор історичних наук, професор

Терещенко Ю. І., доктор історичних наук, професор

**Н34 Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.
Запоріжжя : ЗНУ, 2018. Вип. 51. 474 с.**

ISSN 2076-8982 (Print)

ISSN 2415-3427 (Online)

Збірник «Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету» включений до міжнародної наукометричної бази **Index Copernicus**.

Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на **офіційному сайті видання www.istznu.org**

Збірник розрахований на науковців, викладачів історії, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних та посилань.

ISSN 2076-8982 (Print)

ISSN 2415-3427 (Online)

© Автори статей, 2018

© ЗНУ, 2018

Зміст

До сторіччя Української революції

Ф. Г. Турченко З ПРИВОДУ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ПРОДОВЖЕННЯ ДИСКУСІЇ	13
А. Ю. Твердовський ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. Ч. 2.....	42
Ю. І. Щур УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ (1917–1921 рр.)	64
О. Г. Шишко ВОЄННО-ПОЛЬОВІ СУДИ ОДЕСИ У СИСТЕМІ БІЛОГО ТЕРОРУ (СЕРПЕНЬ 1919 р. – СІЧЕНЬ 1920 р.)	78

Історія України

С. В. Прийдун ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТА НОВОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	87
В. І. Денисенко ПРАВЛІННЯ ВІКТОРА ЯНУКОВИЧА В ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ	96
І. О. М'якінченко ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ	103
Ю. О. Каганов УКРАЇНСЬКЕ ТЕЛЕБАЧЕННЯ ДОБИ «ПЕРЕБУДОВИ» В УМОВАХ КУЛЬТУРНОЇ ТРАВМИ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	109
О. А. Шановська ЗАГИБЛІ, АЛЕ НЕСКОРЕНІ БОРЦІ ЗА СВОБОДУ І ГІДНІСТЬ (ОЛЕКСА ТИХИЙ, ЮРІЙ ЛИТВИН, ВАЛЕРІЙ МАРЧЕНКО, ВАСИЛЬ СТУС)	120
Є. С. Неклюдов ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ: ВІД СРСР ДО СЬОГОДЕННЯ	131
С. М. Дейнеко УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІКУМ СХОДОЗНАВСТВА ТА СХІДНИХ МОВ: НЕДОСЛІДЖЕНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ	140
А. В. Дзятковский КРЫМСКОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО И ПРОБЛЕМА ОРОШЕНИЯ СЕВЕРНОГО КРЫМА ВОДАМИ ДНЕПРА (1929–1935 гг.)	146
О. Ю. Топоренко ВІЙСЬКОВА ПІДГОТОВКА ЖІНОК У «СТРІЛЕЦЬКОМУ СОЮЗІ» НА ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1910–1939 рр.)	153
Т. В. Грушева ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ І НАЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ В ПЕДАГОГІЦІ ЙОСИФА СЛІПОГО	160
М. М. Рогожа «РОЗМОВИ ПРО СІЛЬСЬКЕ ХАЗЯЙСТВО» Є. ЧИКАЛЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО В КОНТЕКСТІ «МАТЕРІАЛЬНОЇ ТКАНИНИ НАШОЇ ІСТОРІЇ»	167
М. С. Гедін УКРАЇНСЬКА, РОСІЙСЬКА І ПОЛЬСЬКА КЛАСОКРАТІЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО.....	173

Історія України

УДК 94:341.21:327(477)

DOI: 10.26661/swfh-2018-51-005

Особливості та проблеми становлення України як суб'єкта нової системи міжнародних відносин

С.В. Прийдун

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
pryidun@tnpu.edu.ua*

Ключові слова:

суб'єкт міжнародних відносин, Україна, зовнішня політика, СРСР, національно-державне будівництво, націонал-демократи.

У статті здійснено спробу окреслити особливості та проблеми суб'єктивізації України в міжнародних відносинах у контексті становлення постбіполярної системи, зумовленої розпадом СРСР. Автор розглядає міжнародну правосуб'єктність як формування та реалізацію незалежного зовнішньополітичного курсу держави, спрямованого на захист національних інтересів та унеможливлення прийняття політичних рішень, які б стосувались безпосередньо суб'єкта міжнародних відносин та не були попередньо узгоджені з ним.

Проаналізовано внутрішню і зовнішньополітичні чинники становлення України як суб'єкта міжнародних відносин та доведено, що ключовий вплив на процес становлення міжнародної правосуб'єктності України зумовлений специфікою транзиту УРСР в незалежну Україну, а саме, наслідками серії неформальних компромісів між націонал-демократами та партійною номенклатурою. Висвітлено ментальну неготовність українського населення до радикального розриву з радянським минулим, що призвело до консервації радянських методів та принципів державного управління, а відтак, і неготовності до реалізації активного самостійного зовнішньополітичного курсу.

Окреслено головні геополітичні перешкоди легітимізації України на міжнародній арені, неготовність Заходу до розпаду СРСР та реалізація політики на збереження єдиної ядерної держави. Доведено взаємозалежність між ядерним роззброєнням України та її легітимізацією як незалежної держави. Автор акцентує увагу на російському чиннику у процесі суб'єктивізації, потужному інформаційному, економічному та політичному тиску на Київ з метою інтеграції України у геополітичні проекти, спрямовані на збереження монопольного лідерства Москви на пострадянському просторі та дискредитації самої ідеї української державності. Відзначено роль Києва в унеможливленні трансформації СНД у наддержавну структуру.

Автор підсумовує, що процес становлення України як суб'єкта міжнародних процесів не завершився, а триває, наша держава суб'єктивізується в контексті протидії російській агресії.

Features and problems of the formation of Ukraine as a subject of a new system of international relations

S. Pryidun

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Key words:

subject of international relations, Ukraine, foreign policy, USSR, national-state construction, national democrats.

The article is aimed to attempt to outline the peculiarities and problems of Ukraine's subjectivization in international relations in the context of the formation of the post-bipolar system caused by the collapse of the USSR. The author considers international legal personality as the formation and realization of an independent foreign policy course of the state aimed at protecting

national interests and making it impossible to make political decisions that would directly concern the subject of international relations and have not been previously agreed with him.

The article analyzes domestic and foreign political factors of the formation of Ukraine as a subject of international relations and it is proved that the key influence on the process of formation of the international legal personality of Ukraine is determined by the specificity of the transit of the Ukrainian SSR to the independent Ukraine, namely, the consequences of a series of informal compromises between the national democrats and the party nomenclature. The mental unpreparedness of the Ukrainian population to a radical break with the Soviet past has been highlighted, which led to the conservation of Soviet methods and principles of state administration, and, consequently, unwillingness to implement an active independent foreign policy course.

The main geopolitical obstacles of legitimizing Ukraine in the international arena, the West's unpreparedness to the collapse of the USSR and the implementation of a policy for the preservation of a unified nuclear power state are outlined. The interdependence between nuclear disarmament of Ukraine and its legitimization as an independent state is proved. The author focuses on the Russian factor in the process of subjectivization, the powerful informational, economic and political pressure on Kyiv to integrate Ukraine into geopolitical projects aimed at preserving the monopoly leadership of Moscow in the post-Soviet space and discrediting the very idea of Ukrainian statehood. The role of Kyiv in eliminating the transformation of the CIS into a supranational structure was noted.

The author concludes that the process of the formation of Ukraine as a subject of international processes has not been completed, but continues, our state is subjectivized in the context of counteraction to Russian aggression.

Держави як первинні та основні суб'єкти міжнародного права відіграють ключову роль у міжнародних відносинах, реалізують свій зовнішньополітичний курс, основою якого є міжнародна правосуб'єктність. Попри те, що інститут міжнародної правосуб'єктності є ключовим та основоположним в системі міжнародного права, існує багато різних підходів до його визначення, а відтак і критеріїв, яким повинні відповідати держави аби бути повноправними суб'єктами міжнародних відносин [1].

У ялтинсько-потсдамській системі міжнародних відносин головним критерієм незалежності, а відтак і міжнародної суб'єктності є членство в ООН. Проте приклад України, яка є однією з співзасновниць ООН, була непостійним членом Ради Безпеки (1948–1949 рр., 1984–1985 рр.), але не володіла реальним суверенітетом не лише у зовнішніх відносинах, але й у внутрішньополітичному курсі, а незалежність здобула лише в 1991 р., яскраво демонструє формальність цього критерію. Саме тому суб'єктність у міжнародних відносинах ми розглядаємо як формування та реалізацію незалежного зовнішньополітичного курсу держави, спрямованого на захист національних інтересів та унеможливлення прийняття політичних рішень, які б стосувались безпосередньо суб'єкта міжнародних відносин та не були попередньо узгоджені з ним.

Особливості та проблеми становлення України як суб'єкта міжнародних відносин зумовлювались специфікою транзиту УРСР в незалежну Україну, який відбувався в умовах кардинальної трансформації системи міжнародних відносин, спричиненої розпадом СРСР. Проголошення незалежності України, унеможливило збереження статус кво та стало потужним каталізатором дезінтеграційних процесів на пострадянському просторі та геополітичних змін у світі.

Варто зазначити, що попри популярність дослідження зовнішньої політики України, зазначена проблема не знайшла комплексного висвітлення в українській історіографії. У нашому дослідженні ми використовуємо дослідження Д. Кулеби [1], О. Бойка [3], Г. Касьянова [6], Т. Кузьо [7; 8; 9], Ю. Мацієвського [10], О. Мотиля [12], А. Зленка [17], З. Бжезінського [18], Ю. Костенка [19] та інших істориків, політологів і дипломатів, які у своїх працях аналізують проблеми суб'єктивізації України в міжнародних відносинах.

Таким чином, тематика дослідження, враховуючи сучасні геополітичні реалії і відсутність комплексного дослідження, вимагає додаткового ретельного аналізу.

Метою статті є аналіз внутрішніх і зовнішніх чинників становлення України як суб'єкта міжнародних відносин, виокремлення основних проблем

та особливостей цього процесу в контексті геополітичної реальності після розпаду СРСР та формування постбіполярної системи міжнародних відносин.

Прийняття Верховною Радою УРСР Акту проголошення незалежності України, а відтак і початок розбудови самостійної держави, – стали можливим завдяки позиції партійної номенклатури. Попри те, що склад Верховної Ради УРСР XII скликання було обрано на перших демократичних виборах радянського періоду, абсолютна більшість мандатів (373 з 442) належала комуністам, або консерваторам, які після обрання вийшли з КПУ. Саме їхня активна участь забезпечила проголошення незалежності України, за Постанову «Про проголошення незалежності України» віддано 321 голос, за Акт проголошення незалежності – 346 [2, с. 534–548].

Участь суверен-комуністів у процесі суверенізації УРСР та виходу Києва з-під юрисдикції союзного центру зумовлювалась загостренням економічної кризи, актуалізацією національно-державного будівництва, падінням авторитету КПУ та поразкою у холодній війні, а відтак і крахом комуністичної ідеї. Більше того, варто зазначити, що ключову роль у проголошенні незалежності України відіграли зовнішні чинники – серпневий путч ДКНС, а не внутрішньополітичні процеси. Саме загроза згорання політичних реформ, відновлення надцентралізованої моделі державного управління, а отже й ієрархічного підпорядкування республіканської еліти союзному центру, заклали основу для політичного компромісу між суверен-комуністами та націонал-демократами. Обидві групи були ідеологічними опонентами та переслідували взаємовиключні цілі, але відсутність тактичного союзу позбавляла суверен-комуністів та націонал-демократів не лише можливості досягнути поставленої мети, але й зберегти статус кво.

Таким чином, важко не погодитись з О. Бойко, який з цього приводу зазначав: «...прийняття Акту проголошення незалежності не було свідченням перемоги опозиції та поразки консерваторів, воно, по суті, юридично закріпило компроміс, що склався...між прагматичною частиною старої партійно-державної номенклатури та лідерами націонал-демократичних сил» [3, с. 220].

Варто зазначити, що, попри революційність рішень Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р., вичікувальна позиція республіканської еліти на чолі з Л. Кравчуком кардинально відрізнялась від активних дій керівництва РРФСР, спрямованих на подолання ДКНС. Не зважаючи на закли-

ки націонал-демократів відразу засудити спробу державного перевороту, більшість парламентарів намагались дистанціюватись від подій в Москві, зафіксувати статус кво, з можливістю налагодження діалогу з представниками ДКНС на рівних, звичайно за умови їхньої перемоги.

В. Гриньов і А. Гугель в цьому контексті відстоюють дуже непопулярну тезу в українській історіографії, проголошення незалежності України відбулось досить спонтанно, але не як реакція на серпневий путч, а як відповідь на його поразку. Аргументуючи свою позицію, автори акцентують увагу на питанні: чому незалежність була прийнята не на початку путчу, чи в період його кульмінації, а саме тоді, коли він зазнав поразки і загроза згорання ліберально-демократичних перетворень «Перебудови» зникла? [4, с. 31–32].

Це питання залишається відкритим та дискусійними. Проте, враховуючи те, що Москва, яка уособлювала загальносоюзний центр, протягом періоду «Перебудови» паралельно залишалась і епіцентром демократичного та антикомуністичного руху, то теза вищезгаданих науковців не позбавлена долі правди.

Ю. Кузьменко підсумовуючи еволюцію позиції української партійної номенклатури, виділяє наступні причини участі комуністів у голосуваннях 24 серпня 1991 р.: необхідність позбавлення контролю союзного центру та КПУ, підпорядкованість яким перестала приносити дивіденди і стала перешкодою у перерозподілі ресурсів та власності; загроза антикомуністичних, ліберально-демократичних перетворень, зумовлених зростанням авторитету Б. Єльцина та втратою політичних позицій загальносоюзного керівництва; процес суверенізації УРСР та активізація українського національного руху поставили республіканську комуністичну еліту перед вибором: «національна переорієнтація» та участь у розбудові незалежності, чи остаточна втрата влади [5, с. 38–39].

Отже, непередбачуваність і радикальність Москви стали консолідуючим чинником для комуністів та націонал-демократів довкола ідеї проголошення незалежності України, оскільки становили загрозу для двох груп, хоча варто зазначити, що для кожної у свій спосіб [6, с. 31–32].

Тарас Кузьо у своїх працях називає співпрацю комуністів та націонал-демократів в контексті розбудови незалежної держави «типовим пактовим переходом» [7, с. 28–30] та аналізує початковий період незалежності з точки зору «квадратранзиту». Варто зазначити, що такі пакти або угоди між ідеологічними опонентами

є характерними, а в деяких випадках і необхідними для трансформації політичного режиму без кровопролиття. Проте, на відміну від центрально-європейських чи латиноамериканських держав, Україна була позбавлена не лише демократії та ринкової економіки, але й паралельно повинна була вирішувати питання державного і національного будівництва [8, с. 171–174]. Оскільки : «...УРСР трансформувалась у незалежну Україну квазідержавою та квазінацією...» [9, с. 17], то це зумовило «дилему одночасності», яка значно ускладнила не лише курс на ринкову економіку, лібералізацію суспільно-політичного життя, утвердження суб'єктності в міжнародних відносинах, але й національно-державне будівництво в цілому.

Крім того, неформальні домовленості між українськими комуністами та націонал-демократами у своїй більшості стосувались не шляхів суспільно-політичних реформ, а питань збереження влади і розподілу ресурсів та власності [10, с. 61].

В. Литвин погоджується з цією тезою: «... партноменклатура под предводительством Л. Кравчука заключала с национал-демократами своего рода паритетную сделку: ми запрещаем партию как преступную организацию, а в качестве компенсации нам гарантируются новые должности, право на участие в разделе партийного имущества...» [11, с. 216–217].

Проте досвідчені вчорашні комуністи виявились адаптованішими до нових політичних умов, ніж націонал-демократи, в більшості колишні дисиденти, а від так перші зуміли зберегти домінуюче становище та здобули більше політичних бонусів. Натомість націонал-демократи не змогли консолідуватись та стати серйозною альтернативою колишній номенклатурі, яка поступово трансформувалась в партію влади. Забезпечуючи легітимність колишніх комуністів при владі, націонал-демократи зосередились на досягненні зовнішніх атрибутів державності, питаннях розвитку мови та культури, затвердження національної символіки і т. д. [6, с. 37–39].

Аналізуючи вплив радянського минулого на державотворення періоду незалежності, приходимо до висновку, що незалежна Україна зовсім не була новою за своєю суттю, до 1996 р. чинність зберігала Конституція УРСР, а більшість державних установ, створених у період СРСР, просто трансформувались в державний апарат незалежної держави, залишаючись радянськими за своєю суттю, стилем роботи та принципами функціонування.

Найчіткіше і логічніше наслідки перебування України в складі СРСР сформулював Олександр

Мотиль: «Радянська влада передала Україні лінгвістично цілісне населення, що нагадує націю, сукупність політичних діячів, що нагадують еліту, й адміністрацію, що нагадує державу» [12, с. 105].

Це також стало наслідком неформального компромісу між комуністами та націонал-демократами, і значно зміцнило позиції перших, які з влади так і не йшли. Більше того, саме колишні партійні та державні номенклатурники після проголошення незалежності України виявились єдиною силою, яка володіла досвідом організації та реалізації державного управління. Проте цей досвід обмежувався виконанням розпоряджень і директив, підготовкою звітів, але не готовністю до самостійних дій чи формування і реалізації стратегій розвитку, оскільки КПУ була територіальним осередком КППС, то її повноваження обмежувались виконанням постанов Москви [6, с. 35–36].

Яскравим свідченням відсутності реального суверенітету України в складі СРСР, а відтак і залежності української радянської еліти від союзного центру, є той факт, що напередодні розпаду СРСР Київ контролював лише 5 % свого валового внутрішнього продукту [13, с. 43].

Проте головним викликом для розбудови молоді держави став не провіденціалізм правлячої еліти, а пріоритети, які для себе визначили її представники. Питання національного і державного будівництва стали ідеологічним обґрунтуванням та допоміжним інструментарієм у боротьбі за збереження влади і перерозподілу власності та ресурсів.

Ключовою проблемою українського державотворення, а відтак і суб'єктивізації України в міжнародних відносинах, була самоідентифікація українців та низький рівень їхньої національної свідомості. Це значно ускладнювало формування української політичної нації, консолідації населення довкола спільних ціннісних орієнтирів, перетворювало передвиборчі кампанії на справжні баталії з поділом на своїх і чужих.

Справжнім тестом на громадянську і національну свідомість для українців став Всеукраїнський референдум, 1 грудня 1991 р., який повинен був легітимізувати проголошення незалежності України. За результатами референдуму Акт проголошення незалежності України було підтримано в усіх 27 адміністративних одиницях України. Участь у голосуванні взяли 84, 18 % виборців. Підтримали незалежність 90, 92 %. Позитивну відповідь дало населення усіх областей, в тому числі й традиційно налаштоване населення Криму (54, 19 %) та Севастополя (57, 07%). Такий результат розпочав процес міжнародного

визнання України та остаточно легітимізував новий політичний устрій, який було оголошено 24 серпня 1991 р. [14, с. 162].

Паралельно з референдумом проводились вибори Президента України, на яких переконливо перемогу (61, 52 % голосів) здобув Голова Верховної Ради, колишній завідувач ідеологічного відділу КПУ та досвідчений партійний номенклатурник Леонід Кравчук. Націонал-демократи не змогли висунути єдиного кандидата, колишні дисиденти асоціювались з остаточно розривом з Росією та українізацією, але більшість виборців прагнула мінімізувати радикальні перетворення, відтак В'ячеслав Чорновіл набрав трохи більше третини голосів [10, с. 88–89].

Перемога Л. Кравчука, який трансформувався з партійного функціонера у ідеолога суверенітету та прихильника незалежності, продемонструвала відсутність перспективи кардинальних змін та бажання інтегрувати старі радянські цінності до нової політичної системи [7, с. 27–28].

Результати обох волевиявлень українців 1 грудня стали яскравим свідченням амбівалентності орієнтації більшості українців. Які з одного боку проголосували за незалежність, а з іншого прагнули врівноважити її шляхом консервації радянських елементів суспільно-політичного життя. Проголосити незалежність виявилось набагато легше, ніж подолати спадщину радянської системи [10, с. 88–89].

Підсумовуючи вищезгадане, приходимо до висновку, що трансформація УРСР в незалежну Україну шляхом пактового переходу (неформальний компроміс між колишніми комуністами та націонал-демократами) значно ускладнила подальший політичний розвиток молодого держави. Неготовність еліти, яка опинилась при владі ставити загальні інтереси вище власних призвела до імітації національно-державного будівництва та проведення реформ. Це, в свою чергу, мало наслідком невизначеність чітких основних пріоритетів у сфері міжнародних відносин та перетворило зовнішню політику України у заручника внутрішньополітичних процесів, які супроводжувались перманентними протистояннями та відсутністю консенсусу стосовно місця та ролі України у новій постбіполярній системі міжнародних відносин, яка формувалась.

Аналізувати зовнішньополітичні обставини становлення України як суб'єкта міжнародних відносин варто в контексті кардинальних геополітичних трансформацій. Попри майже півстолітнє протистояння періоду холодної війни, глобальної двосистемності Захід – Схід та двополісності у міжнародних відносинах, міжнародна спільнота,

а особливо нова єдина наддержава США, виявились зовсім неготовими до такої швидкої дезінтеграції СРСР та утворення нових незалежних держав.

Адміністрація Дж. Г. У. Буша реалізовувала політику нормалізації відносин з СРСР та поступово переходила від стратегії стримування до підтримки реформ М. Горбачова, з метою інтеграції СРСР у міжнародну систему. Це було зумовлено зміною зовнішньої політики Москви, підтримкою коаліції сил ООН під час війни у Перській затоці, усуненням прорадянських комуністичних режимів у Східній Європі та підтримці американських ініціатив у сфері контролю над озброєннями. Більше того, така політика США повинна була нейтралізувати антизахідні й реваншистські настрої в самій Росії [15, с. 24]. Адже враховуючи досвід Другої світової війни, у Вашингтоні розуміли, що забезпечити довготривалий мир, можна лише шляхом перетворення колишніх ворогів на партнерів чи союзників.

Апогеєм підтримки США курсу М. Горбачова на реформування та оновлення СРСР став візит Дж. Г. У. Буша до Києва і його виступ у Верховній Раді УРСР. У своїй промові, яка згодом отримала скептично-саркастичну назву «Chicken Kiev speech», закликав українців відмовитись від здобуття незалежності [16].

Очевидно, що така, політично невігідна для президента США, підтримка М. Горбачова зумовлювалась прагматичною необхідністю збереження СРСР, адже набагато простіше вести діалог з однією, навіть ослабленою, ядерною наддержавою, ніж з 15 новими незалежними, 4 – з яких володіли ядерною зброєю. Щодо України, то в адміністрації президента США усвідомлювали, що у випадку дезінтеграції СРСР їм доведеться співпрацювати з українськими комуністичними лідерами, які були не такими передбачуваними консервативнішими ніж перший президент СРСР.

Серпневий путч не лише став каталізатором дезінтеграції СРСР, але й змінив позицію США стосовно М. Горбачова, який переставав контролювати ситуацію та втрачав владу в СРСР. Визнання незалежності США балтійських республік 2 вересня 1991 р., продемонструвало готовність Вашингтона надати підтримку авторитетному Б. Єльцину та його курсу на департизацію як альтернативі оновленого СРСР М. Горбачова. Враховуючи факт проголошення незалежності України та під тиском української діаспори Сенат США 20 листопада 1991 р. закликав визнати незалежність України після позитивного результату на Всеукраїнському референдумі. Дж. Буш 27 листопада 1991 р. заявив про готовність виконати резолюцію

Сенату лише після того, як Росія визнає незалежність України. Як зазначає Н. Городня, таке рішення продемонструвало не лише згоду на розпад СРСР, але й було результатом вибору між М. Горбачовим і Б. Єльциним [15, с. 26].

Серйозним викликом нової політики США стосовно СРСР стала загроза сценарію «Югославії з ядерною зброєю». Наявність ядерної зброї на території незалежної України значно ускладнювала не лише її вихід з СРСР та відносини з Росією чи США, але й процес її суб'єктивізації в міжнародних відносинах в цілому.

У 1991 незалежна Україна успадкувала третій у світі, після США та Росії, за розміром ядерний потенціал. У цілому, весь ядерний арсенал нашої країни становив близько 5 тис. зарядів.

Саме тому, питання українського ядерного арсеналу з моменту проголошення незалежності України до середини 1996 р. залишалось пріоритетним в контексті будь-яких зовнішньополітичних контактів з Заходом і Росією. За словами першого Міністра закордонних справ України, ця проблема знаходилась в епіцентрі міжнародної політики. Адже від вирішення ядерного статусу України залежала стабільність та ефективність нерозповсюдження ядерної зброї, згідно Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. [17, с. 328].

Варто зазначити, що реалізація курсу України на здобуття без'ядерного статусу відбувалась паралельно з поділом майна колишнього СРСР між Україною і РФ, а відтак і російсько-українськими суперечками, що значно ускладнило досягнення без'ядерного статусу і становлення України як повноцінного суб'єкта міжнародних відносин.

Становлення українсько-російських відносин відбувалось в контексті дезінтеграції СРСР, на цьому етапі еліти двох найпотужніших республік виступали ситуативними союзниками у протистоянні з союзним центром. Ці відносини можна охарактеризувати як спробу використати одне одного, дуже часто в взаємовиключних цілях.

Основою цих двосторонніх відносин стала формула «Крим – за Кремль», яка на думку О. Бойка, найкраще відображає основні пріоритети України та РФ в контексті розпаду СРСР та формування нової геополітичної реальності. Основним завданням Києва було збереження кордонів колишньої УРСР та забезпечення українського суверенітету над усією її територією, для російської політичної еліти, уособленням якої був Б. Єльцин, пріоритети полягали у забезпеченні персональної політичної першості в межах РФ та встановленні контролю над більшою частиною пострадянського простору [3, с. 318].

Одразу після поразки ДКНС, а відтак і остаточної дискредитації союзнного центру, та перетворення Б. Єльцина на головного політика Росії, Москва і Київ з ситуативних союзників трансформувались у конкурентів, а часто і відкритих опонентів.

Необхідність збереження контролю над Україною зумовлювалась місцем останньої у політичному житті Росії протягом останніх трьохсот років. Інкорпорована до складу імперії Україна, позбавлена атрибутів державності та автономії ніколи не була колонією класичного варіанту, а розглядалась імперським центром як частина метрополії. Окрім економічного потенціалу, українські землі складали важливий зовнішньополітичний ресурс, більше того, Україна в російському великодержавному (імперському) проекті легітимізувала тяглість російської державності, лідерство слов'янського світу та претензії на статус європейської держави.

Саме тому, головною геополітичною подією розпаду СРСР за З. Бжезінським є відокремлення України від Росії. Екс-радник президента США з національної безпеки приходиться до висновку: «Втрата України є геополітично важливим моментом з причин суттєвого обмеження геостратегічного вибору Росії...» [18, с. 92].

Головним способом збереження Києва у сфері впливу Москви було унеможливлення суб'єктивізації України в міжнародних відносинах, шляхом її дискредитації в очах міжнародної спільноти, створення ситуації безальтернативності геополітичного вибору України, що призвело б до орієнтації виключно на Росію.

Стратегія РФ щодо нових незалежних держав і ядерної зброї, яка перебувала на їх території відома як «План Арбатова». Головна ідея цього документа полягає у повному ядерному роззброєнні пострадянських республік, необхідності узалежнити міжнародне визнання нових держав від їхнього без'ядерного статусу. Важливим завданням окреслено маневрування з питаннями правонаступництва СРСР, аби не успадкувати всі договірні зобов'язання. Пропонувався варіант перетворення нових держав на суб'єктів радянських договорів, зокрема СНО-1, що автоматично означало успадкування частини боргів та зобов'язань СРСР [19, с. 17–18].

Роззброєння України за цим сценарієм дозволяло Кремлю привласнити найцінніші компоненти ядерної зброї, яка знаходилась на території нашої держави, ослабити український ВПК та усунути конкурента на ринку озброєнь. Москва відстоювала форсоване роззброєння України, розраховуючи, що без'ядерна Україна стане нецікавою міжнародній

спільноті, що дозволить зберегти Київ у сфері впливу Москви. Економічний аспект плану полягав у монополізації російського впливу на енергетичний сектор України, в тому числі й постачання паливних касет для АЕС (ТВЕЛів) [19, с. 18–20].

Одним з ключових інструментаріїв збереження домінуючого впливу РФ на пострадянському просторі стала Співдружність Незалежних Держав. Основна мета цього інтеграційного утворення полягала у легітимізації розпаду СРСР зі збереженням наявних торговельно-економічних відносин між пострадянськими республіками та унеможливленням повторення «югославського сценарію» на теренах колишнього СРСР.

8 грудня 1991 р. Президент України Л. Кравчук, Президент РФ Б. Єльцин та Голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич у Мінську підписали Угоду про створення СНД. В Угоді констатується припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності. [20].

Утворення СНД виявилось компромісом між повним роз'єднанням України та Росії й утворенням напівконфедеративного типу, бажаного для Москви [21, с. 234].

Саме тому, відразу після створення СНД уряд Єльцина розпочав кампанію перетворення СНД в оновлений СРСР. Зокрема, готуючи документи про утворення та функціонування СНД, навмисно не визначалось статусу цього міждержавного утворення. Вважалось, що пострадянські республіки підтримають еволюцію СНД в напрямку об'єднання в єдину державу, оскільки не зможуть існувати у відриві від РФ.

У свою чергу, українське керівництво на чолі з Л. Кравчуком зайняло чітку позицію стосовно СНД як інструментарію «цивілізованого розлучення», відхиляючи усі заходи РФ стосовно перетворення СНД в наддержаву.

Верховна Рада України 10 грудня 1991 р. ратифікувала Угоду про утворення СНД із застереженнями. Їх суть полягає у забезпеченні територіальної цілісності та суверенітету України після набуття чинності Угоди про створення СНД [22].

Для посилення українських позицій у переговорному процесі Верховна Рада України 20 грудня прийняла Заяву з приводу укладення Україною Угоди про СНД. В цьому документі чітко констатувалось заперечення України щодо спроб перетворити СНД на державне утворення та надати їй статус суб'єкта міжнародного права [23].

21 грудня 1991 р. керівники 11 пострадянських республік підписали в Алма-Аті Протокол до Угоди, в якому фіксувалося утворення на рівноправних засадах Співдружності Незалежних

Держав. Було також ухвалено Декларацію, яка підтвердила головні цілі та принципи СНД та ввела низку істотних уточнень. За своєю суттю, на зустрічі 21 грудня відбулось повторне утвердження СНД в розширеному складі.

Виступаючи 4 квітня 1992 р. на міжнародному Бертельсманівському форумі (Німеччина), Президент Л. Кравчук так охарактеризував позицію України щодо СНД: «СНД не є ані, державою, ані наддержавою. Вона не є суб'єктом міжнародного права і міжнародних відносин. СНД – це форма співробітництва незалежних держав, які самостійно відповідають за свій внутрішній розвиток і відносини з іншими країнами» [24, с. 336].

Попри чітку позицію України статут СНД, який повинен був завершити інституалізацію цієї організації, створювався так, аби унеможливити дистанціювання членів співдружності від Москви. Його прийняли 22 січня 1993 р., і до цього часу не підписав Президент України і не ратифікувала Верховна Рада України. Оскільки положення цього документа обмежували суверенітет України як незалежної держави та повноправного суб'єкта міжнародних відносин, особливо в сфері національної безпеки та оборони [25].

Непідписання Україною Статуту СНД унеможливило подальшу інституалізацію СНД в напрямі перетворення у наддержавну структуру. З юридичної точки зору, Україна не є дійсним членом СНД, а перебуває у ній на особливому статусі, який впливає із ратифікованої нею Біловезької Угоди разом із застереженнями і заявами Верховної Ради з приводу утворення СНД.

Статут СНД заклав політико-правову основу активної політики РФ щодо колишніх радянських республік з відновлення контролю над ними. Москва розгорнула активну інтеграційну політику в рамках СНД у трьох основних сферах – економічній, політичній та військовій.

Попри потужний тиск зі сторони РФ, Україна максимально дистанціювалась від ініційованого РФ інституалізованого співробітництва у військовій сфері членів СНД. 15 травня 1992 р. в Ташкенті у рамках Співдружності Вірменія, Казахстан, Киргистан, Росія, Таджикистан та Узбекистан підписали договір про колективну безпеку. Україна в свою чергу не підписала даний договір. Саме Ташкентський договір став основою для подальшої трансформації військової співпраці у повноцінну міжнародну організацію у 2002 р. – Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ) зі штаб-квартирою в Москві [24, с. 346–347].

У свою чергу в «Основних напрямках зовнішньої політики України», затверджена неучасть України в

інституалізації форм міждержавного співробітництва в рамках СНД, здатних перетворити Співдружність в наддержавну структуру федеративного чи конфедеративного характеру [26].

У цьому контексті важко не погодитись зі словами З. Бжезінського, який стверджує, що саме чітка позиція України у ході переговорів з пострадянськими республіками, в першу чергу з РФ, не дозволила надати СНД статус суб'єкта міжнародного права, тим самим убезпечивши Центрально-Східну Європу від реанімації демократичнішого СРСР [18, с. 113–114].

Таким чином, Україні належить ключова роль у дезінтеграції СРСР та формуванні постбіполярної системи міжнародних відносин. Участь України у створенні СНД легітимізувала розпад СРСР та унеможливила повторення «югославського сценарію». Підхід до участі в Співдружності як до інструменту «цивілізованого розлучення» ґрунтувався на доцільності збереження торговельно-економічних зв'язків між пострадянськими республіками, механізми СНД були покликаними для зменшення збитків від розриву єдиного господарського комплексу СРСР та становлення незалежних національних економік. Проте прагнення Росії за допомогою механізмів Співдружності відновити свій політичний та економічний вплив на пострадянському просторі, надавши СНД інституалізованих форм наддержавної структури та статус суб'єкта міжнародного права змусив Україну дистанціюватись від подальшої інтеграції в межах СНД. Прагнення РФ трансформувати СНД у єдину державу вступило в суперечність із прагнення України відстояти незалежність [27, с. 160–161].

Таким чином, різні підходи Києва та Москви до статусу СНД не лише значно ускладнили функціонування Співдружності, але й продемонстрували діаметрально протилежне сприйняття геополітичної реальності після розпаду СРСР РФ та Україною, що стало серйозним викликом суб'єктивізації останньої на міжнародній арені.

Курс Москви на інституалізацію СНД як наддержавного утворення доповнювався дискредитацією України як ядерної держави, що мало нівелювати наслідки розпаду СРСР для Кремля, зберігши повний контроль над Україною. Форсоване ядерне роззброєння та активне залучення Києва у механізми СНД повинно було зробити Україну «нецікавою» для міжнародної спільноти, що означало обмеження її суверенітету у міжнародних відносинах. Варто зазначити, що від 1991 р. і до сьогодні український вектор розглядається Кремлем як частина внутрішньої, а не зовнішньої політики, яка реалізується в контексті «ближньо-

го зарубіжжя» або пострадянського простору, який Москва вважає законною сферою виключно своєї інтеграції та геополітичного впливу.

Отже, особливості й проблеми становлення України як суб'єкта міжнародних відносин зумовлювались специфікою трансформації політичного режиму в Україні (транзит УРСР в незалежну Україну) шляхом серії неформальних компромісів між комуністами та націонал-демократами, які призвели до імітації національно-державного будівництва і ринкових реформ, натомість сприяли збереженню радянських елементів та методів державного управління. Це стало причиною і водночас наслідком відсутності національно орієнтованої еліти, яка б взяла на себе відповідальність за формування та реалізацію національно-державного будівництва, в тому числі і сфери зовнішньополітичного курсу.

Ендрю Вільсон називає ці неформальні компроміси націонал-демократів з комуністами «угодою з дияволом» і акцентує увагу на тому, що ця співпраця була значно тіснішою ніж в інших посткомуністичних державах. У поєднанні з відсутністю важелів впливу на колишніх партійних функціонерів, які залишились при владі, це призвело до накопичення проблем, які не вдалось вирішити і на 27-ому році незалежності [28, с. 284–285].

Це все ускладнювалось геополітичними обставинами становлення незалежності України, а саме, розпадом СРСР і кардинальною трансформацією системи міжнародних відносин. Україні як найбільшій державі Європи з її унікальним геополітичним становищем належала ключова роль в новій геополітичній реальності, але комплекс проблем з її легітимізації у міжнародних відносинах зумовлювався неготовністю міжнародної спільноти до остаточної дезінтеграції СРСР. Для США і Європи метою у холодній війні була нейтралізація комуністичної ідеї, підкріпленої ядерною зброєю, саме тому краху прорадянських режимів у Східній Європі та розпаду Організації Варшавського Договору було достатньо, аби СРСР втратив статус наддержави. Відтак, Захід виявився неготовим до становлення незалежності України, яка унеможлилювала збереження єдиної ядерної держави. В свою чергу, РФ розглядала незалежність України як тимчасове явище, і крім територіальних претензій до України, розпочала реалізацію інтеграційних проектів на пострадянському просторі з метою відновлення СРСР, першим з яких стала СНД.

Більше того, окрім формального визнання незалежності і встановлення двосторонніх дипломатичних відносин Україна не отримала жодних стимулів і гарантій перспективи членства у євроатлантичних

структурах. Таким чином, Захід намагався нейтралізувати реваншистські настрої в середині Росії, це, в свою чергу, лише посилило позицію прихильників курсу на зближення з ЄСРП та заклало основи багатовекторності як моделі зовнішньої політики, яка від тактики перетворилась на багаторічну зовнішньополітичну стратегію, що не забезпечила жодних міжнародно-правових гарантій територіальної цілісності і суверенітету України з однією

сторони, а з іншої – не унеможливила війну з РФ.

Тож, процес становлення України як суб'єкта міжнародних процесів не завершився, а триває. Втративши суверенітет над Кримом та частиною Донбасу, як наслідок початку самостійної зовнішньої політики, Україна поступово виходить з-під сфери впливу РФ та суб'єктивізується в міжнародних відносинах.

Джерела та література

1. Кулеба Д. Міжнародна правосуб'єктність: теорія і її перспективи // Альманах міжнародного права. 2010. Вип. 2. С. 70–83.
2. Результати поіменного голосування щодо прийняття найважливіших рішень Верховної Ради України / Української РСР. Позачергова сесія. 24 серпня 1991 року. / Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир: Рута, 2011. С. 534–548.
3. Бойко О. Д. Україна: від путчу до Пущі (серпень–грудень 1991 р.): Монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. 224 с.
4. Гринев В. Потерянное десятилетие – контуры новейшей политической и экономической истории Украины. К.: МАУП, 2001. 432 с.
5. Кузьменко Ю.В. Партийно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990 – серпень 1991 рр.) // Український історичний журнал. 2013. №4. С. 26–39.
6. Касьянов Г. В. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. К.: Наш час, 2008. 432 с.
7. Kuzio T. Prospects for the Political and Economic Development of Ukraine // Hamilton D, Mangott, G. eds. / The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova. Washington, DC: Center for Transatlantic Relations. 2007. P. 25–53.
8. Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? // Politics. 2001. Vol. 21. №3. P. 168–177.
9. Kuzio T. Ukraine: Coming to terms with the Soviet legacy // Journal of Communist Studies and Transition Politics. 1998. Vol. 14. P. 1–27.
10. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2016. 552 с.
11. Литвин В. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л. Кравчука. Киев: Издательский Дом «Альтернативы», 1997. 335 с.
12. Motyl A. The Conceptual President: Leonid Kravchuk and the Politics of Surrealism / A. Motyl, J. Timothy Colton, R. C. Tucker (eds) // Boulder Co: Westview. 1995. P. 103–121.
13. Nordberg M. State and Institution Building in Ukraine / M. Nordberg // In Kuzio T. (ed) Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation. Amornk, NY. London, England, 1998. P. 41–60.
14. Богатчук С. С. Історичне значення всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2012. Вип. 20. С. 159–165.
15. Городня Н. Політика США щодо України за президентства Дж. Г. У. Буша (1989–1993 рр.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2016. Вип. 3. С. 24–29.
16. Щербак Ю. Україна на «шахівниці» Буша-старшого / День. 2004. 21 травня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/ukrayina-na-shahivnici-busha-starshogo>
17. Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. Харьков: Фолио, 2004. 559 с.
18. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
19. Костенко Ю. Історія ядерного роззброєння України. К.: Ярославів Вал, 2015. 464 с.
20. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997_077
21. Україна в міжнародних відносинах ХХ ст. / За ред. професора Малика Я. Й. Львів: Світ, 2004. 468 с.
22. Постанова Верховної Ради України Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1958-12>
23. Заява Верховної Ради України з приводу укладення Україною Угоди про співдружність незалежних держав Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. 13, с. 180 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2003-12>
24. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. К.: «РІЦ УАННП», 1997. 688 с.
25. Статут Співдружності Незалежних Держав. URL http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_033
26. Постанова Верховної Ради України Про Основні напрями зовнішньої політики України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1993. 37, с. 379. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>.
27. Прийдун С. Роль України в інституалізації Співдружності Незалежних Держав // Історія України: сучасні виклики: матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 154–163.
28. Вільсон Е. Українці: несподівана нація. К.: «К. І. С.», 2004. 552 с.